

Вибори в містечку Носівка: проблема заміщення посади сотника у другій половині 1730-х рр.

Як бачить вже з назви шановний читач, ця стаття безпосередньо пов'язана з розвідкою В.Барвінського, хоч і розділяють їх фактично сто років. Цей історик століття тому висловив тезу про те, що «многие важные вопросы внутренней истории ... ждут еще серьезной научной разработки» [1]. З одного боку, вона все ще зберігає актуальність і зараз. Проте у роботах з історії Гетьманщини науковці постійно залучають новий фактичний матеріал з історії тих чи інших сотень, рясно присутній він у працях про полки. Маємо вже певну кількість робіт, присвяченим безпосередньо сотенній тематиці, [2] хоча сотня як інституція ще не стала об'єктом дослідження. Робота з джерелами про становище лівобережного козацтва під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. дозволила виявити цікавий документ про конфлікт навколо виборів сотника у Носівській сотні Київського полку. Цей конфлікт відділяє від описаного В.Барвінським 16 років. Проте, зрозуміло, проблему варто формулювати більш широко. Нижче я розгляну реалізацію на сотенному рівні у другій половині 1730-х рр. правових принципів, які регулювали обсадження старшинської посади, в нашому випадку – уряду сотника. Конфлікти, які постали з цього приводу в сотенному містечку Київського полку Носівка в 1719 та 1735 роках, дозволяють певною мірою говорити про механізм можливого впливу (або, радше, можливого протесту) з боку населення сотні.

Носівка виявилася містечком бунтівним і готовим обстоювати свою позицію. Протистояти треба було, перш за все, родині Шаул, яка мала в Носівській сотні дуже міцні позиції. Згадаємо лише, що з 1670-х років до 1719 троє осіб з цього клану урядували як сотники [3]. У 1719 році Семен Федорович Шаула був відставлений від посади. В.Барвінський на цьому докладніше не зупиняється [4], але сотник пішов не без боротьби. Він не погодився із висновками щодо його зловживань, які надав Генеральному Суду значний військовий товариш О.Чуйкевич та домігся розгляду справи генеральними старшинами. Проте посади він таки позбувся, оскільки вирок Генерального Суду залишили без змін [5].

Це зовсім не означало занепад клану Шаул. Не пізніше 1727 р. сотником стає Іван Прокопович Шаула [6]. На 1736 рік троє Шаул згадуються як бунчукові товариші [7]. Влітку ж 1735 року, після смерті Івана Прокоповича Шаули біля фортеці Святого Іоанна (вмер він 28 липня) під час виправи на Українську лінію, постало питання про його наступника на сотенному уряді [8].

У вересні Генеральна військова канцелярія отримала з Київської полкової канцелярії доношення про вибір вільними голосами двох кандидатів на сотництво – бунчукового товариша Карпа Шаули та товариша Носівської сотні Каленика Гнатенка. Кожен з них, відповідно до вимог “Решительных пунктов”, характеризувався як особа гідна, знана, заслужена і перевірена щодо вірності престолу. Під документом поставили свої підписи полковий обозний Ф.Ханенко, бунчуковий товариш Я.Борсук (він був при полковому правлінні, виконуючи обов'язки судді), полковий писар І.Столпановський та деякі курінні отамани і козаки [9].

Проте навздогін до Глухова полетів лист із вимогою зупинити процедуру затвердження К.Шаули на посаді. Незгідні абсолютно чітко усвідомлювали, що К.Гнатенко є фігурою формальною і йшлося виключно про Шаулу. Товариство писало, що не хоче прийняти ані Карпа, ані будь-кого з дому Шаул і готово обстоювати свою позицію. Опозиція (принаймні, наскільки дозволяє судити документ) не мала свого кандидата, залишаючи це на розсуд голови Правління гетьманського уряду О.Шаховського. Головною підставою протесту стало те, що висунення К.Шаули відбулося таємно, за відсутності більшості товариства, яке перебувало у поході. Свої підписи поставили наказний сотник Прокоп Наливайко, деякі козаки сотні (із зазначенням, що інші згодні з цією позицією), вїйт Василь Горгоц та бурмістр Григорій Розум від міщан Носівки [10].

Київська полкова старшина, на вимогу Генеральної військової канцелярії, мусила доповісти, чи справді вибори кандидатів на сотництво відбулися із порушеннями. До полкової канцелярії у Козелець прибули прихильники К.Шаули та його противники, які подали свої свідчення. Ці документи полкова канцелярія переслала до Глухова, причому в супровідному листі, підписаному полковим обозним Ф.Ханенком та бунчуковим товаришем Я.Борсуком, зазначалося, що значно більша частина козаків сотні стоїть за Шаулу, а вибори відбулися у Козельці. Виправдовуючись з приводу місця виборів, ці старшини заявляли, що вони відмовляли носівців від проведення процедури саме тут, але ті заявили, що у поході знаходяться їхні сини та брати, тому жодних суперечок з цього приводу не буде. Головним аргументом прихильників К.Шаули було посідання його дідом, батьком та дядьком рангу сотника [11].

Проте твердження про переважну більшість, яка воліє бачити К.Шаулу на посаді сотника, ставляться під сумнів персональним переліком. Усього виходить три курінних отамана та 11 козаків, які прибули до Козельця відсилати коней на Українську лінію і під час цього візиту оформили папери на кандидатів. За їхніми свідченнями, наказний сотник П.Наливайко був поінформований, проте він, чи то сам прагнучи сотництва, чи то маючи конфлікт із родом Шаул, не підписався під вибором [12].

Зі свого боку, показання П.Наливайка, 6 козаків та вїйта В.Горгоца змальовують причини небажання не тільки козаків, а й міщан бачити носівським сотником будь-кого з Шаул. Четверо братів Шаул та їх батько схильні були чинити такі кривди: забирати ґрунти, робити потрави, бити людей без суду, силувати до панщини ремісників. З точки зору вїйта важливим було те, що частина міщан не витримувала насильства і піддавалася під владу Шаул, ухиляючись таким чином від загальнонародних повинностей. Противники Шаул наголошують на їх єдності – обрання когось із них сотником означає розв'язування рук усім іншим [13].

Резюме цієї справи було складено у Генеральній військовій канцелярії 15 жовтня 1735 р., проте на цей час рішення ще не ухвалили [14]. До сотні вислали комісію з бунчукового товариша І.Княжницького та військового канцеляриста Г.Сахновського. За перешкоди у діяльності комісії на певний час під арешт потрапили значкові товариші Київського полку І.Шелест, Я.Буричев, С.Бровко, сотенний писар С.Зінченко та С.Лозинський. Яку позицію займали вони у цьому конфлікті з документу про їх звільнення зрозуміти неможливо [15].

Справа закінчилася затвердженням К.Шаули у грудні 1735 р. на посаді носівського сотника [16].

Опрацьовані документи, перш за все з фонду Генеральної військової канцелярії, дозволяють ширше подивитись на проблему обсадження сотенних посад у другій половині 1730-х років. Особливість цього періоду полягає у впливі воєнного часу на процедуру заміщення рангу сотника та підбір кандидатур, причому, як ми вже бачили вище, покликання на специфічні обставини був присутнім в аргументації однієї з сторін носівського конфлікту. Фактично вступ на старшинську посаду в досліджуваній період міг здійснюватися через вибори “вільними голосами” та через призначення вищою інстанцією.

Легітимним був перший шлях, прописаний у третьому пункті “Решительных пунктов” Д.Апостола. Він передбачав висування товариством сотні (полку) 2-3 кандидатів для заміщення вакансії. Особливо обумовлювалася вірність російському престолу та “знатність” кандидатів. Санкцію на вибори давав гетьман, під час дії ПГУ – його голова [17].

ГВК розглядала подані кандидатури і прийняте рішення оформлювала універсалом, який видавався на руки новопризначеному старшині. Він оголошував отриманий універсал у полковій канцелярії, копії цього документу розсилалися по всім сотням полку [18].

В реальності говорити про великий вплив товариства не доводиться, хоча на сотенному рівні ним не варто нехтувати. Прагнення заручитися згодою сотнян бачимо у родини Марковичів, які збирали підписи на підтримку кандидатури Івана Марковича на посаду роменського (Переяславський полк) сотника в листопаді 1738 р. [19].

У 1738 р. російський уряд вжив додаткових заходів для недопущення небажаних осіб на старшинські посади. І.Барятинський, голова Правління гетьманського уряду, отримав наказ скласти таємний кваліфікаційний лист з характеристиками старшин; кадрові рішення приймалися на основі цих даних [20].

Інший шлях набуття посади – призначення вищою інстанцією. Маємо два випадки призначення прямим імператорським указом: у 1734 р. стародубський сотник С.Галецький повернувся з Петербурга в чині генерального бунчужного, а його син Петро в той же час посів попереднє батькове місце [21]; у 1738 р. покойовий Анни Іоанновни М.Маньківський був призначений сотником столичного міста Гетьманщини – Глухова [22]. Цілком можливо, що серед старшини існувало невдоволення такими призначеннями, але рівень указів жодним чином не дозволяв його демонструвати.

Хіба що специфікою воєнних дій можна пояснити втручання російських воєначальників у процес призначення старшини. У 1737 р. за ініціативою фельдмаршала Б. Мініха полковий сотник Ізюмського полку В. Капніст отримав посаду миргородського полковника [23]. У цьому випадку все було оформлено імператорським указом. Більш енергійно діяв фельдмаршал П. Лассі у 1738 р. Під час Кримського походу, після фатальної для багатьох старшин битви при Чорній долині, цей воєначальник призначив П.Галецького, сина загиблого генерального бунчужного, на щойно спорожніле місце гадяцького полковника, а значкового товариша П.Губаря – смілянським (Лубенський полк)

сотником [24]. Той же П.Лассі у 1738 р. вимагав від Генеральної військової канцелярії надати Пилатовичу перше вакантне місце сотника [25].

Згадку про самочинне втручання високого українського урядовця у проблему обсадження старшинської посади автору пощастило виявити лише одну. Під час Польського походу генеральний обозний Я. Лизогуб своїм універсалом призначив Петра Пирятинського полковим гадяцьким сотником – на місце батька, Івана [26]. Це призначення мало умовний характер. Навіть через рік після нього П.Пирятинський іменувався наказним і його місце у Генеральній військовій канцелярії розглядалося як “вакансове”. Лише згодом креатура Я.Лизогуба була затверджена [27].

Важливою проблемою є визначення критеріїв, які давали в цей період більші шанси на кар’єрне зростання. Ще в “Решительных пунктах” зазначено, що призначити можна лише осіб, вірність яких російському престолу не підлягала сумнівам. Росія жорстко припиняла як контакти з запорожцями [28] (до їхнього повернення), так і можливість призначення людини, яка особисто чи через предків була пов’язана з виступом І.Мазепи [29].

Під час війни зберігається тенденція перетворення сотенних урядів на спадкові у межах роду, про що свідчать дані, наведені в таблиці № 1.

Таблиця № 1. Закріплення посад сотників за старшинськими родами

Полк	Сотня	Від кого	До кого	Рік
Стародубський	полкова	С.Галецький	П.Галецький	1734[30]
Гадяцький	полкова	І.Пирятинський	П.Пирятинський	1735[31]
Лубенський	роменська	С.Маркович	І.Маркович	1738[32]
Київський	носівська	І.Шаула	К.Шаула	1735[33]
Стародубський	погарська	І.Соболевський	В.Соболевський	1738[34]
Миргородський	білоцеркіська	Л.Базилевський	І.Базилевський	1737[35]
Миргородський	остапівська	Ф.Базилевський	Г.Базилевський	1738
Миргородський	хорольська	С.Родзянко	Я.Родзянко	1735
Ніжинський	воронізька	І.Холодович	А.Холодович	1740[36]
Ніжинський	мринська	Ф.Тарасевич	І.Тарасевич	1738[37]
Ніжинський	прохривська	С.Григорович	П.Григорович	1739
Переяславський	2 полкова	Є.Гулак	І.Гулак	1739
Переяславський	іркліїська	С.Требинський	О.Требинський	1739
Прилуцький	сребрянська	А.Троцина	М.Троцина	1739
Стародубський	новомська	Т.Силевич	А.Силевич	1740
Чернігівський	менська	І.Сахновський	Я.Сахновський	1739
Чернігівський	роїська	Я.Бакуринський	Л.Бакуринський	1738[38]

Військові заслуги розглядались як достатня підстава для клопотання про призначення. Запорозький козак С.Рудий та отаман Грива, наводячи свої заслуги у походах 1735-1739 рр. у листопаді 1739 р. звернулись до ГВК за винагородою – посадами сотника у Переяславському полку та компанійського полковника відповідно [39].

Інша особливість, властива 1730-м рокам – призначення на посади сотників людей, які мали за плечима досвід військового канцеляриста. Зведені дані щодо таких призначень подано в таблиці № 2.

Таблиця №2. Призначення на старшинські посади військових канцеляристів

Полк	Посада	Прізвище	Рік
Прилуцький	наказний сотник варвинський	П.Ладинський	1736[40]
Стародубський	Наказний сотник мглинський	І.Немирович	1736[41]
Київський	полковий писар	І.Покорський	1737[42]
Лубенський	сотник хмеловський	А.Шкляревич	1738[43]
Переяславський	сотник полковий	О.Левицький	1739[44]

Як бачимо, документи фіксують у 1736 р. два таких випадки, у 1738 – один, 1739 – також один. Військовий канцелярист міг розраховувати і на більш вагомій посаді – у 1737 р. І. Покорський став київським полковим писарем.

Таким чином, говорячи про обсадження сотенного уряду в другій половині 1730-х рр. варто відзначити поєднання двох підходів – вибору та призначення. Виборність, яка передбачала висунення 2-3 кандидатів на посаду товариством сотні, фактично втрачає свої позиції. Козаки сотні на практиці не допускаються до визначення кандидатур, які узгоджуються у старшинському середовищі. Проте приклад Носівської сотні цікавий для дослідника тим, що демонструє небажання сотенного товариства у 1730-х рр. відмовитись від права обирати командира. Очевидно, для цього в межах сотні мала скластися конфліктна ситуація, коли впливові, нехай на місцевому рівні, особи готові були виступити проти підтриманого полковою владою кандидата. З іншого боку, не менш показовою є поразка протестантів.

Втручання російських урядовців у процес заміщення посад сотників у означений час посилюється. З одного боку, ми бачимо державне регулювання, яке передбачало обрання сотником людини з досвідом військового канцеляриста. Таке рішення, зрозуміло, було повним нехтуванням процедури, прописаної “Решительными пунктами”. Свою специфіку привносив воєнний час, який характеризувався свавіллям російських воєначальників. Вони втручалися у компетенцію Генеральної військової канцелярії та Правління гетьманського уряду, надаючи старшинські посади під час походу і домагаючись затвердження цих призначень.

Бібліографічні посилання:

1. Барвинский В. Очерки из истории общественного быта старой Малороссии. – К., 1907. – С.3.
2. З сучасних дивись, наприклад, роботу, яка безпосередньо стосується Носівської сотні: Лопух Г. Козацькі родини Носівської сотні Київського полку // Генеалогічні записки українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000, або Почепцов В. Домонтівська сотня // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань). – К.- Черкаси, 1994. З більш ранніх можна згадати знайому вже В.Барвінському розвідку: Максимович М. Бубновская сотня // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – Т.ХХІV; 1849. – Т.ХХVІ. або шкіц, що з’явився вже у 1920-х рр.:

- Козубенко К. Яготинська сотня за даними ревізії 1723 р. // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1925. – Вип. III. Про старшину сотенного рівня пише, наприклад, Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995.
3. Кривошия В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – С. 27.
 4. Барвинский В. Цит. пр. – С. 7.
 5. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. II. Рада Старшини. – К., 1930. – С. 114-115.
 6. Кривошея В. Цит. пр. – С. 27.
 7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 51. – Спр. 5355. – Арк. 37.
 8. Там само. – Спр. 5162. – Арк. 2.
 9. Там само. – Арк. 3.
 10. Там само. – Арк. 4-5.
 11. Там само. – Арк. 9.
 12. Там само. – Арк. 11-12.
 13. Там само. – Арк. 12-13.
 14. Там само. – Арк. 15-16.
 15. Там само. – Спр. 5099. – Арк. 2-3.
 16. Кривошея В. Цит. пр. – С. 27.
 17. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 7124. – Арк. 53.
 18. Там само. – Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України. – Спр. 719. – Арк. 2-4.
 19. Дневныя записки малоросійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 50.
 20. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII століття. – К., 1930. – С. 11.
 21. Дневныя записки малоросійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 423-425.
 22. Там само. – Ч. 2. – С. 17.
 23. Там само.
 24. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 7124. – Арк. 2.
 25. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. Полк Стародубский. – С. 207.
 26. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 5107. – Арк. 4.
 27. Там само. – Спр. 5355. – Арк. 32; Кривошея В. Цит. пр. – С. 17.
 28. Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. II. – № 1708-1862. Сборник копий документов XVIII столетия. 1731-1740. – Арк. 68.
 29. Там само. – Арк. 475; Там само – Ф. VIII. – № 2229-2269 (113). Указы Анны Иоанновны, Елизаветы Петровны и Петра III Войсковой генеральной канцелярии, гетману Д. Апостолу, Шаховскому, Кейту, Шипову и другим. 1731-1761. – Арк. 5.
 30. Дневныя записки... – Ч. 1. – С. 50.
 31. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 5107. – Арк. 4.
 32. Дневныя записки... – Ч. 2. – С. 423.
 33. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 5162. – Арк. 2.
 34. Лазаревский А. Цит. пр. – С. 235.
 35. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 5355. – Арк. 30, Кривошея В. Цит. пр. – С. 43.
 36. Кривошея В. Цит. пр. – С. 44, 45, 52
 37. ЦДАУК. – Ф. 51. – Спр. 5355. – Арк. 27, Кривошея В. Цит. пр. – С. 54.
 38. Кривошея В. Цит. пр. – С. 56, 61, 64, 82, 88, 100.
 39. ЦДАУК. – Ф. 59. Київська губерньська канцелярія. – Спр. 690 А. – Арк. 2-4.
 40. Там само. – Ф. 51. – Спр. 5470. – Арк. 2-4.
 41. Там само. – Спр. 5355. – Арк. 31.
 42. Там само. – Спр. 6110. – Арк. 5.
 43. Там само. – Спр. 7337. – Арк. 6.
 44. Там само. – Ф. 1501. Генеральна військова похідна канцелярія. – Спр. 55. – Арк. 2.